

23. CSHAUК. – 442, 1,1646. (in Ukr.).
24. *Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti* (hereinafter referred to as DAKO) – 2, 221, 189. (in Ukr.).
25. DAKO. – 2, 223, 56. (in Ukr.).
26. DAKO. – 1335, 1, 826. (in Ukr.).
27. CSHAUК. – 1335, 1, 922. (in Ukr.).
28. Bilobrovets, O. *Suspilno-politychnyi rukh poliakiw Pravoberezhnoi Ukrainy u 1863– 1914 rr.: dys. kand. ist. nauk 07.00.01 (2005). Kyivskiy natsionalnyi lnhvistychnyi universytet.* (in Ukr.).
29. Tserkva i narod. *Dvotyzhnevyyk prysviacheniy tserkovnym i tserkovno-hromadskym spravam.* (1937). Kremianets. Ch.220. (in Ukr.).

O. Bundak

THE INTEGRATION OF THE UKRAINIAN PEASANTRY ON THE BORDER TERRITORIES INTO THE PUBLIC ORGANIZATIONS (UNIONS, COMMUNITIES)

In the conditions of Ukraine's development, the formation of national consciousness and the preservation of the historical memory of the Ukrainians are among the top-priority tasks facing scientists and citizens in general. Therefore, scientists study the activities of diverse associations, organizations and unions operating on the western borderlands.

During the first half of the 20th century Volyn lands were part of different states, which definitely determined the specifics of social-economic and political life of the population. It had the versatile impact of existing political systems on the formation of the views of various categories of the population, including the peasantry.

The most characteristic features of Volyn region were: deep provincialism at all times of existence; permanent subordination to governments at different cultural, economic and political levels - Lithuanian, Polish, and Russian; unchanged boundaries; the presence of different administrative divisions; insignificant population; diversity of national and religious components.

The uniqueness of Volyn region during the period under consideration is that at the beginning of the 20th century it was territorially under the influence of the Russian Empire, which had a certain centuries-long system of values and political orientations, which certainly undermined the social-economic and political structure. The population displayed civil activity and participated in the activities of various public associations.

On the other hand, since 1921, after the signing of the Riga Treaty, Western Ukraine, including the Volynian lands, became the part of Rzecz Pospolita, which created qualitatively new social-political conditions that found manifestation in all aspects of region's life and identified a partial reorientation of views of different segments of the population.

The peasantry was a large but not united force, and those whose ideas, platform or position it supports, determined the further course of events (as the events of 1917 showed later). Therefore, the researcher is interested in the changing the political views of the peasantry during the first half of the XX century. Different political forces could not stand aside from the processes and events that took place in the village, and tried to involve the rural population in various parties, unions and organizations in all sorts of ways: the ARPU, the Bund, the Poalei-Zion, the Polish Socialistic Party (PSP), The Russian Social-Democratic Labor Party (RSDLP), the Russian Social Revolutionaries, the Volyn Student Union, and the public organizations of nationalities living in Volyn.

The first half of the XX century was characterized not only social-political and economic disasters, but also demonstration of the rapid growth of peasants' political consciousness in the process of revolutionary struggle.

Key words: *politicization, peasantry, political organization, political party, forms of protest, unions, associations, consciousness, mentality.*

УДК 94(470+571) «1906/1914»
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-18-27

I. Г. Верховцева

кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ПОВСТАЛІ ГРОМАДИ: САМОВРЯДУВАННЯ СЕЛЯН У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОТРЯСІНЬ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Охарактеризовано становище селянського самоврядування в умовах реалізації реформ 1906 – 1912 рр. Наголошено, що інституціоналізація колективної земельної власності сільських громад та їх суб'єктивізація наприкінці XIX ст. на тлі управлінської ретрадиціоналізації села зцементували корпоративні принципи функціонування нижчої ланки селянського самоврядування. Її революціонізація в 1902 – 1907 рр. свідчила про організований самозахист селянськими корпораціями своїх інтересів. Натомість суперечливою реформаторською діяльністю уряду в 1906 – 1911 рр., з одного боку, стимулювалися індивідуалізація земельної власності та соціальних взаємин на селі, але з іншого – колективна власність сільських громад на землю і надра зміцнювалася, а самі громади перетворювалися на територіальні спільноти. Застосовуючи традиційні механізми колективного самозахисту та організаційний потенціал свого самоврядування, ці громади чинили опір реформам, позаяк ті загрожували корпоративності села. Оскільки ж провідником нового аграрного курсу був бюрократизований волосний істеблішмент, це поглибило кризу самоврядування селян, провокувало його розкол і вело до втрати урядом важелів впливу на село.

Ключові слова: *селянське самоврядування, Російська імперія, реформи 1906 – 1912 рр., сільська громада, волость.*

Постановка проблеми. Осмислення сутності революційних процесів у Російській імперії на початку ХХ ст. спонукає до з'ясування витоків цих подій. Одним із чинників, що сприяв тим часом революційному зриву села, було селянське самоврядування [1, 16]. Його становище в умовах суспільно-політичних потрясінь початку ХХ ст. вивчено не достатньо. Найменш дослідженим є функціонування цього інституту впродовж 1906 – 1914 рр., коли в умовах приборкання революційних виступів селян уряд Романових розпочав аграрне оновлення країни. Складовою процесів соціальної трансформації села стало нівелювання організаційно-правових засад діяльності установ селянського самоврядування і колективний опір урядовим новаціям суб'єкт-об'єктів його нижчого рівня – сільських громад.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фрагментарно діяльність установ селянського самоврядування в умовах реалізації реформ 1906 – 1912 рр. висвітлено істориком початку ХХ ст. І. Чернишевим [2], радянськими дослідниками А. Бондаревським [3], Г. Герасименком [4]. У працях низки новітніх вітчизняних [5 – 12] і закордонних (російських [13 – 21] та західних [22 – 24]) учених тією чи іншою мірою порушено проблему співвідношення під час реалізації нового аграрного курсу 1906 –

1911 рр. індивідуалізації селянського землеволодіння із його колективними формами, на захист яких виступили установи самоврядування селян.

Автор статті ставить за **мету** дослідити самоврядування селян під час реалізації реформ 1906–1912 рр.

Виклад основного матеріалу. Уніфіковане впродовж 1861 – 1871 рр. на більшій частині європейської території імперії Романових самоврядування селян було складовою місцевого управління та інструментом аграрного оновлення країни. Функціонування цього інституту мало сприяти гомогенізації управління губерніями, розбудові на «одній шостій сходу» місцевого самоврядування, відтак – стати школою представництва для її найбільшої соціальної верстви [25]. Натомість пореформені роки не стали часом реалізації цих намірів. На тлі фінансових проблем, котрі унеможливили розбудову інфраструктур села загальною та самоврядування селян зокрема, «закрита» від втручання поміщиків і бюрократії його нижня, базова, ланка (сільська громада) та бюрократизована волосна, відповідно, своєю діяльністю чималою мірою спричинили суттєве зниження аграрного виробництва й управлінський хаос на селі [26, 49].

На початку 1890-х рр. уряд видав низку законів, якими, по суті, інституціоналізував земельну власність сільських громад як колективну та надав організаційно-правову підтримку цим громадам, аби насамперед забезпечити в такий спосіб виконання на селі фіскальних завдань і сплату його мешканцями викупних платежів. Наслідками стали посилення самоорганізації на селі на базі самоврядування та суб'єктивізація сільських громад. У 1902–1907 рр., в умовах значного погіршення господарського становища села, сільські й селищні сходи революціонізувалися та виступили на захист прав селян, висунувши вимоги господарського, культурно-освітнього й політичного характеру. Це перебувало поза межами компетенції вказаних установ і свідчило про початок їх системної боротьби із чинним режимом. Відтак на початку ХХ ст. селянське самоврядування не тільки перетворилося на фактор революційності в країні [1, 16], а й сприяло зміцненню корпоративності села, проявом чого було зміцнення колективістських настроїв його загалу.

Будучи основною податною одиницею і гарантом сплати селом викупних платежів, а також справжньою «селянською профспілкою», котра організовувала самопоміч на селі [27], сільська громада, за висловом О. Градовського, була «природною закінченою одиницею» господарського й адміністративного управління [28, 568] та мала цілком легальні способи свого волевиявлення на сходах. Вирішення нею власних соціально-економічних питань практично не потребувало втручання в це волосних функціонерів, котрі зазнавали адміністративного тиску й бюрократизувалися. Як свідчив волосний старшина В. Матвеев, сільські громади зберегли риси «самоврядної одиниці», а волею повністю їх втратила [29, 99].

Дистанціювання один від іншого сільського й волосного сегментів селянського самоврядування свідчило про кризовий стан цього інституту та створило умови для його розколу. Це загрожувало владі втратою керованості селом, позаяк волею

здійснювала функції посередника між селянськими самоврядними та урядовими інституціями.

Приборкуючи виступи селян 1902 р., царат оголосив про початок масштабного соціально-управлінського оновлення села. Маніфестом від 26 лютого 1903 р. обіцялося поліпшити добробут головного аграрія країни, надати йому свободу віросповідання, скасувати кругову поруку в сільських громадах тощо. Водночас доволі суперечливо заявлялося про наміри уряду сприяти збереженню поземельних громад і полегшити вихід із них «окремим селянам» [30, 114]. Скасування надалі кругової поруки указом від 12 березня 1904 р. вело до індивідуалізації селянського побуту [31, 135]. Це означало і руйнацію в сільських громадах усталених соціальних відносин, адже, відповідаючи колективно за виконання повинностей і сплату податків, у такий же колективний спосіб селяни на сходах розподіляли своєрідні «квоти» на оплату з громадських («мирянських») коштів перебування своїх членів у лікарнях, надання їм продовольчої допомоги, насінневої і грошової позик тощо. Відтак, разом із скасуванням кругової поруки, поставало питання щодо принципів оподаткування та самопомочі в сільських громадах. Здійснення останньої на колективних засадах передбачалося ще «Загальним положенням про селян, що вийшли з кріпацької залежності» 1861 р. (далі – «Положення»). Зокрема, функцією сільських сходів було надання співгромадівцям усілякого «вспомоществованія» (51 ст.) [32, 149].

У серпні 1904 р. було скасовано тілесні покарання селян за вироками волосного суду [33, 856–857]. У грудні тогоріч набув чинності наказ «Про окреслення заходів з удосконалення державного ладу», яким обіцялося зрівняти «перед судом» представників усіх станів [34, 1197]. Відтак, уряд заявив про готовність вирішити деякі проблеми села (реформувати волосне судівництво, подолати правову окремішність селян тощо) в контексті радикальної трансформації аграрних відносин і зробив перші кроки в цьому напрямі. Певною мірою це стосувалося і повноважень установ селянського самоврядування.

Проте здійснювалися надалі урядові заходи в доволі суперечливий спосіб. З одного боку, прийняті в умовах революції царські рескрипти й маніфести 1905 р. декларували демократичні свободи та початок виборів до Державної думи [35 – 37]. Цим вони виводили установи самоврядування селян на значно вищий рівень стосовно їх участі в соціально-політичному житті країни. Хоча делегати від селян обиралися внаслідок багаторівневих виборів спеціальними волосними з'їздами, однак це були представники волосних сходів, на які сільські громади, як низові ланки системи селянського самоврядування, делегували своїх представників. Відтак, за умов розгортання в країні кампанії зі всенародного обрання представників селянської Росії до складу Думи установи селянського самоврядування стали відігравати роль дійсно представницьких структур найчисельнішої соціальної верстви імперії Романових.

Водночас на село було посилено податковий і поліцейський тиски, збільшено поліцейські повноваження земських начальників у стягуванні податків із селян і розпочато черговий етап поліцейської реформи. Останньою скасовувався інститут соцьких та десяцьких і запроваджувався

інститут сільської варті, платню якій селяни мали сплачувати з мирських коштів. До того часу виконання обов'язків соцьких і десяцьких було однією із селянських повинностей. Оскільки сільська варта підпорядкувалася волосним старшинам і сільським старостам, це збільшувало їх поліцейські повноваження [38, 34; 39, 49; 40, 20; 41, 33; 42, 2063].

З 1906 р. уряд розпочав масштабну перебудову аграрних відносин у контексті комплексу реформ: поліції, освіти, місцевих самоврядування, судівництва тощо. Складовою цих планів було й нівелювання організаційно-правових засад селянського самоврядування. Зокрема, останнє стало провідником реформаторського курсу на селі [43, 31–32]. Умови для реалізації заклалися указом від 5 жовтня 1906 р. «Про скасування деяких обмежень у правах сільських обивателів та осіб інших податних станів». Ним селян зрівняли в правах із іншими станами у виборі місця мешкання, вступі на державну службу, до навчальних закладів тощо. Дозволявся добровільний вихід селянина зі складу сільської громади, а також дещо збільшувалися його представницькі права. Селянам повернули право самостійно обирати земських гласних, а губернаторів позбавили права затверджувати їх кандидатури. Скасування в 1906–1907 рр. викупних платежів зміцнило економічне становище селян. Відтак зросла чисельність тих, хто міг брати участь у земських виборах як власники однієї десятої земельного цензу, оскільки селянам-землевласникам дозволили при формуванні складу земств брати участь у виборчих з'їздах не тільки як представникам сільських громад, а й як дрібним землевласникам [44, 893; 45, 105]. Також у 1906 р. селянам було дозволено отримувати паспорти без згоди «миру» [46, 177]. У такий спосіб суттєво послабили тиск колективу сільської громади на окремого селянина. Відтак каналів участі останнього в місцевому самоврядуванні побільшало. Відповідно, «мир»(сільська громада) офіційно втратив силу стримувати індивідуальну свободу своїх членів.

9 листопада 1906 р. набув чинності закон «Про доповнення деяких постанов чинного закону щодо селянського землеволодіння і землекористування» [47]. Крім скасування викупних платежів, селянину дозволялося вимагати виділу його земельної ділянки із земельного фонду сільської громади із закріпленням землі в особисту власність. Механізм безпосередньої реалізації цього реформаторського кроку пов'язувався із функціонуванням представницьких установ цієї громади: її схід простою більшістю голосів приймав рішення щодо відведення землі. Надалі староста впродовж місяця подавав приговор у волость і земському начальнику. Реалізація приговору також покладалася на старосту. Волосний старшина отримав контролюючі функції: перевіряв відповідність приговору сільського сходу «за сутністю» та безпосередньо подавав його на затвердження земському начальнику. Письмова копія приговору щодо виділення землі вивішувалась у волосному правлінні. Крім цього, сільськими сходами приймалися приговори про перехід громади від поземельно-громадівського землеволодіння до відрубного відповідно [47, 972–973].

Компетенцію установ селянського самоврядування в цьому доленосному для селян процесі збільшили й наданням волосному суду права

вносити вироки щодо земельної власності селянина, а волосному правлінню – надавати відповідні витяги із своєї документації та засвідчувати приговори сільських громад [48, 31]. Приміром, у випадках, коли земля була спільною власністю родини, розділ землі в ній мав здійснюватися лише за вироком волосного суду без згоди «родоначальника» [49, 91зв]. Цим не тільки анулювалися урядові постанови 1886–1893 рр., а й суттєво підірвалася патріархальність села.

Отже, під час реалізації нового аграрного курсу важливим сегментом інноваційної діяльності влади в управлінні селом було збільшення повноважень установ селянського самоврядування. Суб'єктом правовідносин виступала сільська громада: її сходом приймалися доленосні для селянина рішення щодо виходу із громадського землеволодіння. Власники нових хуторів могли залишатися в складі громади [18, 46–48]. Курс на вільне визначення мешканцями дрібних громад свого статусу було окреслено наданням кожній громаді, котра користувалася орною землею окремо (включаючи традиційні поземельні громади), права стати самостійним суб'єкт-об'єктом селянського самоврядування – окремою сільською громадою [50, 504].

Особливе місце в аграрному законодавстві 1906–1911 рр., з огляду на нівелювання засад діяльності установ селянського самоврядування, посіли закони від 14 червня 1910 р. «Про зміни та доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння» [51] та від 29 травня 1911 р. «Про землеустрій» [52]. Відповідно до них сільські громади ставали повними колективними власниками землі. Кожна сільська громада й кожне селище в її складі отримали право вимагати виділення своїх земель та угідь в окреме володіння простою більшістю голосів відповідного сходу. До того ж за кожною сільською громадою закріплювалося право на розробку її надр. Ураховуючи той факт, що всі угоди із передання наділів селян, котрі переселялися до інших місцевостей, відбувалися у волосному правлінні, все разом не тільки свідчило про значне збільшення повноважень установ селянського самоврядування, а й сприяло перетворенню сільських громад на справжні сільські квазіреспубліки. Останні набули територіальної конфігурації й могли колективно, всією громадою, розпоряджатися землею та надрами, закріпленіми в спільну громадську власність. Урядом також було обрано курс на перетворення сільської громади на самостійну територіально-адміністративну одиницю [50, 503–504; 42, 258].

Окрім цього, установи селянського самоврядування отримали право делегувати своїх представників до повітової землевпорядної комісії, відтак – впливати на прийняття рішень із питань землеоблаштування [51, 747–751; 42, 2695]. Картину змін, що сталися у функціонуванні установ самоврядування селян упродовж 1906–1911 рр., доповнює надання безземельним селянам права делегувати до сільського сходу по одному представнику від 10 працівників, а до волосного – по одному від 20 осіб. Цим до праці сільських сходів залучалися ті, кого раніше на них не допускали через відсутність землі. Внаслідок цього упорядкувалася діяльність сільських сходів, а сільська громада набула виразних територіальних характеристик [14, 16–18; 48, 4; 50, 963]. Загалом це сприяло гомогенізації

земельних відносин всередині неї. Крім цього, установи самоврядування селян отримали право брати позики в Селянському поземельному банку під заставу надільних земель [53]. Відрубники, хугоряни, колишні колоністи, міщани-землероби, переселенці й всі, хто придбав землю за сприяння цього банку, а також ті селяни, котрі мешкали на орендованій землі, – право засновувати нові сільські громади в складі «своїх» волостей або створювати нові волості [50, 463–472; 50, 545; 54, 19; 54, 66–67; 55, 26]. Уряд оголосив сільську громаду самостійною адміністративною одиницею [50, 503]. Це стимулювало господарську активність установ селянського самоврядування і сприяло перетворенню сільських громад із станovo-територіальних спільнот у територіальні, а станovo-територіального селянського самоврядування – в місцеве саоврядування.

Отже, констатуємо: магістральний вектор реорганізації управління селом у 1906 – 1911 рр. був спрямований на переформатування самоврядування на селі із станovo-територіального на суто територіальне, а також на поступову трансформацію сільських громад в установи місцевого (територіального) самоврядування із правом самостійно, всією громадою, розпоряджатися власними землями й надрами. Останнє мало радикальний і доволі суперечливий характер [50, 963–964]. Попри оголошену війну поземельній громаді, насправді аграрне законодавство 1906 – 1911 рр. втілювало найзаповітніші мрії тієї частини сановної бюрократії, котра марила ідеями державного соціалізму й продовженням «справи реформ» кінця 1850-х – початку 1860-х рр. у напрямі забезпечення господарської та управлінської самодостатності самоврядних адміністративно-територіальних одиниць. Реформаторська стратегія спрямовувалась на їх зменшення.

Зворотнім боком законодавчих новел 1906 – 1911 рр. було те, що масовий переділ кордонів сільських громад і волостей загрожував адміністративним хаосом, оскільки руйнував базовану на самоврядуванні селян систему фіску та вносив розбрат у соціальні відносини на селі загалом [56].

З 1905 р. влада вживала масовані заходи із приборкання селянських виступів. Навесні тогоріч було створено тимчасові повітові комісії, що мали взыскувати в якості компенсації за заподіяну селянами шкоду рухоме й нерухоме майно всіх членів сільських громад, котри взяли участь у погромах 1902 – 1905 рр. [57, 34]. 31 грудня 1905 р. губернаторам було наказано негайно відновити «правильну діяльність» сільських і волосних сходів і притягнути до відповідальності за 63 і 95 статтями «Положення» (в редакції 1902 р.) тих, хто брав участь в укладанні незаконних приговорів сходів [58, 120]. У деяких місцевостях під час приборкання селянських виступів каральні акції щодо учасників протесту проводилися безпосередньо на сходах. На Гардонінському сільському сході (Тамбовщина) селянам було наказано повернути все награване, після чого весь схід став на коліна й просив вибачення за скоєне під час погромів. Таке ж сталося і на сході в селі Ярлуково того ж регіону. У більшості випадків сходи видавали ініціаторів протестних акцій [59, 48; 60, 139–141]. На Мінщині в лютому 1906 р. Силицький

селищний схід було скликано вночі. Схід «віддав» для покарання підбурювачів до протесту [61, 514–515]. Якщо ж селяни не видавали активістів, місцеві урядники веліли карати різкими старост [63, 35]. «Наш односельць Микита Ясук вбитий за революційні дії», – вказували в 1909 р. селяни Таврії [63, 1]. Того ж року Саратовська судова палата розглянула справу щодо самочинних приговорів сільських громад. За однією з них проходили Антон Васильєв і Володимир Кудрявцев, які пояснили суду, що під час прийняття сходом приговору вони з'ясовували «громадську думку» [64, 7].

На Чернігівщині, в Глухівському повіті, після погромів на Михайлівському заводі біля його руїн було зібрано сходи, котрі брали участь у погромах. Справник поставив усіх на коліна. 28 лютого на хутір Михайлівський було зігнано для покарання сходи сіл Чуйковичи, Юрасівка, Журавка. Йому селяни на сході свідчили, що не брали участь у пограбуваннях. Тоді губернатор наказав звільнити старшину Василя Гузєя і покарати його 25 ударами різок. Це обурило селян. Були випадки, коли військові пороли різками селян на сході, а інших його членів примушували стати на коліна [59, 23; 59, 30–32; 59, 119; 59, 139–141]. У селі Вихвостів повстанців «предавали смерті» місцеві заможні мешканці [65, 247]. На Московщині, в селі Гламаздин Дмитрівського повіту, крім учасників аграрних виступів, також було покарано різкими волосного старшину й писаря [4, 114], попри те, що останні, за «Положенням», не підлягали таким покаранням. Часто залпи карателів бойовими патронами велися по спеціально скликаним сільським сходам [66, 72].

Нерідкісними були випадки, коли адміністратори примушували сходи укладати приговори щодо виселення ватажків акцій опору до Сибіру. Приміром, із Полтавщини в 1907 р. за такими приговорами було виселено понад тисячу селян [67, 230]. Через те, що чимало учасників погромів було кинуте за ґрати й виселено, в деяких селах, приміром Воронежчини, до 1910 р. не було чоловічого населення [67, 229].

Поступово царату вдалося заспокоїти село. Ознакою цього стала зміна ситуації на сільських сходах. «На сходах старики взяли владу та видаляють тих, хто не має права голосу..., волосний старшина почав проявляти владу... Революційний рух може вважатися закінченим», – доповідав 24 листопада 1906 р. губернатор Архангельщини Качалов очільнику МВС щодо приборкання селянського протесту у Великомиколаївській волості Шенкурського повіту [68, 23]. Полтавський губернатор у 1908 р. наказав земським начальникам «встановити жорстке спостереження», аби сільські сходи не скликалися за власною ініціативою сільських обивателів [69, 7].

Розпуск Державних дум у 1906 – 1907 рр., заборона царатом приймати на сходах приговори на адресу державних установ та адміністраторів, переслідування тих, хто ініціював незаконні приговори 1905 – 1907 рр. [70, 6], а також реалізація аграрних реформ 1906 – 1911 рр., котрими кардинально змінювалися земельні відносини на селі, дали імпульс подальшій радикалізації установ селянського самоврядування. За цих умов останні сприяли виявленню невдоволення селянської Росії урядовими заходами. Сільська громада не тільки не стримувала селян у їх протидії аграрним реформам, а навпаки: в

багатьох випадках вносила в їх рух елементи організованості [4, 13]. На сходах селяни масово чинили опір представникам землевпорядних комісій та впливали на тих старост і старшин, котрі співпрацювали із ними. На чергових виборах селянську бюрократію позбавляли посад, залякували аж до погроз розорити їх господарство, спалити домівки й вбити. Інколи погрози приводилися в дію [4, 73–74].

На Харківщині в селі Ново-Бурлацьке Вовчанського повіту схід вигнав старосту зі старшиною під час обговорення питань виділення землі відрубникам [4, 84–85]. Виступи проти урядової політики сталися на сходах сіл Кабаня того ж повіту та Балаклі Зміївського повіту. На першому всі члени сходу виступили проти землевпорядної комісії, а на другому закликалися розправитись із тими, хто намагався вийти з громади [7, 148]. На Мінщині влітку 1911 р. в Ігуменському повіті мешканці селища Черногряддя Гребенської волості не дали відрубникам зібрати врожай, погрожуючи вбити старост, котрі виступили проти загалу громади [71, 349–350]. На Самарщині 19 мешканців села Руська Селитьба заарештували старшину й старост, які прийшли на схід для прийняття рішення щодо виділення землі відрубникам [4, 169; 4, 172; 4, 228].

Відмови сходів від створення відрубів були масовим явищем. Земський начальник Грайворонського повіту Курщини свідчив: «Кличеш старосту, а він і штраф, і арешт, а не підпише, мовляв, мир згоди не велів давати» [4, 115]. Селяни надсилали ходоків до столиці дізнатися правду, відмовлялися збиратися на схід. Нерідкісними були випадки, коли всією громадою село вступало в протистояння із тими, хто вийшов на хутір, оскільки зазвичай практично половина хуторян продавала свої наділи багатіям (останні часто схиляли селян до укладання приговору щодо виходу на відруб за допомогою горілки) [4, 78–79; 4, 107]. Коли ж земський начальник починав вмовляти селян скористатися правом виходу із поземельної громади, бувало, що ті його били [72, 63в].

На Нижньогородщині більшість сільських сходів поставилася до виходу із поземельних громад негативно й відмовлялася обирати кандидатів до повітових землевпорядних комісій. Приміром, у Тетюському повіті земські начальники погрожували старшинам і писарям відставкою [73, 27; 73, 32; 73, 59]. У селі Булгаково Вольського повіту Саратовщини в 1909 р. під час землевідведення 200 селян на чолі із сільським старостою прийшли вимагати припинення робіт [4, 90]. На Саратовщині протистояння між общинниками й відрубниками, як повідомляли інформатори поліції, загрожувало початком аграрного бунту. У селищі Ханенково натовп прибічників поземельної громади підпалив дім селянина Тихонова й не давав погасити вогонь. Господар будівлі намагався рятуватися, виніс дітей, але із натовпу, що оточив дім, пролунали постріли. Було чути фрази «відрубників треба спалювати» [75, 1–3].

У Пермській губернії в селищі Останіно Верхотурського повіту земський начальник тричі збирав схід, але потрібного рішення не отримав. Виступ проти виходу на відруб стався на волосному сході в Шадринському повіті в селі Канаське.

Пересічним був опір сільських сходів землемірам під час межкування ділянок відрубників та хуторян [4, 76].

На Катеринославщині в селі Царекостянтинівка Олександрівського повіту селяни побили виділених і кинули його за ґрати, пообіцявши вбити всіх виділених [4, 129]. На Казанщині в Азелевській волості її мешканці казали: «Якщо є на те закон, то нехай обійдеться без громади, а мир приговору не дасть» [4, 114]. На Київщині в Уманському повіті в селах Гродзево і Чорна Кам'янка селяни всім миром чинили опір землемірам, старостам і старшинам під час виділення наділів відрубникам [72, 195; 71, 201]. Мешканці сіл Маньківка та Свинарки того ж регіону у вересні 1910 р. звернулися телеграмою до Миколи II із проханням не поширювати на них указ 9 листопада 1906 р. [71, 194].

У Бесарабії в лютому 1911 р. таке ж здійснили мешканці Татарбунар (Аккерманський повіт). Вони поскаржилися царю на те, що їх заможні односельці звели всі неплодучі ґрунти в один відруб, щоб віддати його простим селянам. Заможними було впащовано відрубів лише на родючих ґрунтах [4, 177]. На Ізмаїльщині в листопаді 1907 р. відмовилися укладати приговори про вихід на відрубів й подвірне користування землею сходи селищ Пандаклія, Кубей, Главани [75, 125]. У травні 1908 р. мешканці села Мелешени Орґеївського повіту вимагали від старости й писаря укласти приговор щодо припинення межових робіт і примусили землемірів покинути селище [76, 317–318]. У селищі Голиця, разом із своїм старостою, селяни бойкотували кишинівського купця, який купив 150 дес. землі в їх місцевості. На сході було вирішено чинити перепони водопоєю худоби нового власника землі. 12 березня 1908 р. селяни самочинно зняли межові знаки, а потім протидіяли варті й уряднику, які намагалися приборкати цю акцію. 23 листопада 1912 р. подібний опір хуторянам і своєму старості чинили мешканці селища Михайлівка [77, 182; 77, 189].

Таке ж мало місце влітку 1911 р. в Ігуменському повіті Мінщини. У селищі Черногряддя Гребенської волості селяни не дали відрубникам зібрати врожай, погрожуючи вбити старост, котрі виступили проти загалу громади [71, 349–350].

Натомість були й приклади протилежного характеру. Приміром, 25 вересня 1911 р. Геничеська сільська громада Мелітопольського повіту Таврії в складі 197 домогосподарів одногосно уклала приговор про розверстання надільної землі на відрубні ділянки, врахувавши якість землі [78, 1]. Щоправда, процедура прийняття рішень щодо землевідведень у громадах не була регламентованою. З огляду на це до Сенату із приводу прийняття несправедливих рішень подавалося чимало скарг. Як правило, вони залишалися без уваги [79, 1]. Коли ж декілька домогосподарів одночасно подавали заяви, схід виносив один приговор [80, 58]. Плутанина виникала й тоді, коли селянин отримував землю в іншій громаді як спадщину чи в інший спосіб та не випишувався із своєї громади, залишаючись таким чином у складі двох сільських громад [48, 5].

Натомість, зважаючи на гостроту проблеми, пов'язану із розмежуванням земельних ділянок, сільські правління стали більше уваги приділяти укладанню необхідної документації. Інколи місцевою адміністрацією їм надавалися спеціальні друковані

форми приговорів, у котрих мало описуватися те, що відбувалося на сході [48, 37–38]. Приміром, в одному з таких приговорів, прийнятому 15 лютого 1909 р. Царицинокутським сільським сходом (Таврія), вказувалося, що сільський староста доповів сходу про отримання заяви від Ігната Степанченка про «укріплення» із 15 січня тогоріч в його особисту власність 3646 десятин землі [81, 1]. Це бодай якоюсь мірою сприяло впорядкуванню діяльності сходів, підвищенню культури самоврядування в громадах.

Однак у розмежуванні був і зворотній бік: селяни, що «укріпилися», на сільські сходи, як правило, не приходили [67, 223]. Чималою мірою це було наслідком функціонування селянського самоврядування попередніми часами: мешканці сільських громад не почувалися членами територіальної спільноти й по виходу із громадського землеволодіння припиняли свою участь у діяльності установ самоврядування.

Натомість виразному територіальному характеру самоврядування в сільських громадах сприяла купівля землі селянами й іншими категоріями населення за підтримки Селянського банку або поєднання в одну громаду відрубників із хуторянами. Приміром, на Київщині міщани слободи Красилівка в 1908 р. подали прошення про створення сільської громади із особливим управлінням у містечку Красилівка [82, 27]. У 1912 р. із хуторян при Савинцях Рокитянської волості було створено самостійну сільську громаду Регівка в складі цієї волості [83, 39; 83, 117зв.]. На Мінщині хуторяни Лахівської волості 13 вересня 1909 р. уклали приговор щодо створення окремої громади на землях маєтку Лахва [55, 1–26]. У 1913 р. 26 домогосподарів хутору Корчма створили окрему громаду на землі, яку купили за сприяння Селянського банку. Із цього приводу Носовичський староста 16 травня зібрав схід з 18 селян, який прийняв рішення про заснування цієї громади з 1 серпня 1913 р. [84, 4]. У 1913 – 1914 рр. на Київщині постала Фермо-Бобрівська громада на землі також купленій за сприяння цього банку [85, 31зв; 85, 70]. 30 червня 1914 р. було засновано хутір Старий фільварок. Сільським старостою обрали Григорія Марновського, а кандидатом у старости – Кирила Лисицького [86, 1–3].

У 1912 – 1913 рр. було посилено адміністративні методи реалізації аграрних реформ. За Г. Герасименком, 75% виділів сталося всупереч бажанню сільських громад і приговорам їх сходів. Часто виділенці розпродавали свої ділянки заможним співгромадівцям за безцінь. Зрозуміло, що це посилювало соціальну напругу на селі. Як вказували сучасники, син повстав на батька, а брат на брата. Нерідкісними були й масові протистояння між співгромадівцями. Приміром, на сході в селі Слободзея (Кишинівський повіт Бессарабії) під час дебатів ледве не дішло до грандіозного побиття між тими, хто володів по 15 – 20 десятинами, і тими, хто мав по 4 – 6 десятин землі [4; 78–79; 4, 107–119; 4, 152; 4, 220; 4, 240; 57].

Під час реалізації аграрних реформ 1906 – 1911 рр. на селі стався соціальний розкол. Це було протистояння між тими, хто бажав вийти на хутори й відрубати, та тими, хто залишався вірним колективізму сільських громад. Спостерігалось загальне загострення ситуації на селі. Як і в 1902 – 1907 рр., установи самоврядування селян під час виступів

останніх відігравали організуючу роль. Приміром, у березні 1910 р. на сході села Башкалія Аккерманського повіту Бессарабії селяни відмовилися обирати запропонованого земським начальником старосту І. Гарлева, кричали, що той розорив село. Земський начальник, не добившись свого, поїхав із села [76, 345]. Опір виборам старості і старшин чинили на сільському сході мешканці Чучуленської громади Кишинівського повіту. Лунали заклики не виконувати повинностей. Члени громади намагалися силоміць зняти із старости знаки відмінності й у такий спосіб позбавити його посади [77, 182; 77, 189]. У лютому 1914 р. мешканці селища Мартиново Радухівської волості Бежецького повіту Тверської губернії розпочали масову вирубку поміщицького лісу та, будучи озброєними, вступили в протистояння із місцевою вартою [71, 432–433].

З 1911 р. на селі активізувалася пропагандистська діяльність есерів. Зокрема, таке мало місце в Катерининському повіті Пермської губернії, де під впливом агітації сталася нова хвиля селянських виступів. Подібне спостерігалось й на Смоленщині в Костирівській волості Рославльського повіту, де селяни гуртом почали співати революційні пісні [87, 3–4].

Отже, напередодні Першої світової війни діяльність сільської ланки самоврядування селян відображала волевиявлення мешканців селянської Росії. Сільські громади усвідомили свої права колективних розпорядників власної землі та посилити контроль за селянськими функціонерами. Приміром, у 1910 р. на сході селища Успенка Богородицького повіту Московщини селяни обрали комісію «для нагляду за громадськими справами» в складі 18 осіб, перед якою староста мав звітувати [67, 236]. Це створило неабияку загрозу відриву сільської ланки селянського самоврядування від волосної.

У 1912 р., у контексті реалізації програми реформ уряду П. Столипіна, було розпочато реформу місцевого суду. Нею змінювалися повноваження, структура волосних судів, їх місце в системі судочинства країни та правове унормування функціонування. Об'єктивно ця реформа сприяла піднесенню ефективності судочинства на селі. Проте селяни чинили їй опір головню через такі чутки: буцім-то, разом із новим судом, уряд запровадить нові податки. Через це, приміром, на Київщині й Волині чимало сільських сходів восени 1914 р. відмовилися обирати виборщиків до складу колегій із обрання нового складу волосних судів [88, 52–55]. На цьому тлі спостерігалось вороже ставлення селян до владних структур, бюрократії, земств [89, 40]. Суттєво позначив останньому той факт, що, разом із скасуванням кругової поруки та «лікарняних недоїмок», у сільських громадах виникли проблеми з оплатою лікування їх мешканців, адже відтепер громади було позбавлено обов'язку відповідати за це спільним коштом [50, 563–565]. Обурення селянського загалу викликало й запровадження платні за відвідування земської лікарні [90, 156]. Відтак корекції зазнали зцементовані попередніми часами практики самозабезпечення сільських громад, хоча, за відповідними законоположеннями, останнє становило обов'язкову мирську повинність у них [27, 109–111; 50, 558]. Зрозуміло, за таких умов завдяки корпоративності цих громад селянська Росія

згуртувалась і чинила колективний опір практично всім урядовим новаціям 1906–1912 рр.

Висновки. На тлі приборканням виступів селян 1902–1907 рр. і масових покарань їх на сходах, суперечлива реформаторська діяльність уряду в 1906–1912 рр., з одного боку, стимулювала індивідуалізацію земельної власності та соціальних взаємин на селі, але з іншого – колективну власність сільських громад на землю і надра, а також перетворення цих громад на територіальні спільноти. Застосовуючи традиційні механізми колективного самозахисту та організаційний потенціал свого самоврядування, сільські громади чинили опір реформам, які загрожували корпоративності села. Оскільки провідником нового аграрного курсу був бюрократизований волосний істеблшмент, це поглибило кризу самоврядування селян і провокувало його розкол. Відтак напередодні Першої світової війни влада втрачала важелі впливу на село, оскільки саме волость була провідником урядової політики на селі.

Список використаної літератури та джерел:

1. Верховцева І. Г. Самоврядування селян у Російській імперії як чинник селянської революції початку ХХ ст. // *Український селянин*. Вип. 18. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2017. С. 8–20.
2. Чернышев И. В. Аграрно-крестьянская политика России: за 150 лет. Пг.: Вольное экон. об-во, 1918. 384 с.
3. Бондаревський А. В. Волосне управління і становище селян на Україні після реформи 1861 року. К.: АН УРСР, 1961. 128 с.
4. Герасименко Г. А. Борьба крестьян против столыпинской аграрной политики. Саратов, 1985. 342 с.
5. Приймак О. М. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Олег Миколайович Приймак; Запоріж. держ. ун-т. Запоріжжя, 2002. 286 с.
6. Овдін О. В. Столипінська аграрна реформа на Катеринославщині (1906–1916 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олександр Володимирович Овдін; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпропетровськ, 2004. 193 с.
7. Герасименко О. В. Селянський рух на Лівобережній Україні під час здійснення століпінської реформи // *Український селянин*. Вип. 9. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2005. С. 146–149.
8. Михайлюк О. В. Столипінська аграрна реформа в контексті процесів розселення сільського господарства на теренах Російської імперії // *Український селянин*. Вип. 10. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2006. С. 25–29.
9. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Столипінська аграрна реформа // *Історія українського селянства*. Нариси: у 2 т. Т. 1. К.: Наук. думка, 2006. С. 388–407.
10. Каюн В. О. Соціально-політичні та економічні зміни в Полтавській губернії в умовах століпінської реформи: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Вікторія Олександрівна Каюн; Полтав. держ. агр. акад. Полтава, 2011. 252 с.
11. Герасимчук О. М. Реалізація століпінської аграрної реформи в Чернігівській губернії (1906–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Олександр Михайлович Герасимчук; Чернігівс. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка Чернігів, 2014. 325 с.
12. Ковальова Н. А. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. [Текст]: монографія. Дніпропетровськ: ЛІРА, 2016. 368 с.
13. Корновенко С. В., Герасименко О. В. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. Черкаси: Ю. А. Чабаненко, 2017. 204 с.
14. Кучумова Л. И. Сельская община в России (вторая половина XIX в.). М.: Знание, 1992. 63 с.
15. Шлемин П. И. Столыпин и местное самоуправление. М., 1992. 63 с.
16. Христофоров И. А. От Сперанского до Столыпина: крестьянская реформа и проблема землеустройства // *Российская история*. 2011. № 4. С. 27–43.
17. Никулин П. Ф. Основные направления и итоги столыпинской аграрной реформы (1906–1916 гг.) // *Вестник Томского государственного университета. Серия: История*. 2012. № 1 (17). С. 5–10.
18. Забоевкова А. С. Правовые аспекты разрушения общины в период столыпинской аграрной реформы // *Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта*. 2013. Вып. 12. С. 44–51.
19. Пиреев А. И. Крестьянская община в контексте столыпинской аграрной реформы // *Вестник Поволжского института управления*. 2015. № 3 (48). С. 99–104.
20. Казанцева Г. А., Перова Т. В. «Бабы бунты» и аграрные реформы второй половины XIX–начала XX вв. // *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований*. Пенза: Академ. фундаментал. исслед., 2016. № 7 (2). С. 330–332.
21. Давыдов М. Двадцать лет до Великой войны. Российская модернизация Витте–Столыпина [Текст]: монография. 2 изд. СПб.: Алетейя, 2016. 1080 с.
22. Мауцзато К. Столыпинская реформа и российская агротехнологическая революция // *Отечественная история*. 1992. № 6. С. 194–200.
23. Байрау Д. «Янус в лаптях»: крестьяне в русской революции 1905–1917 гг. // *Вопросы истории*. 1992. № 1. С. 19–31.
24. Мэйси Д. Л. Были ли крестьяне против столыпинской реформы? // *Нестор*. СПб.: Нестор-История, 2007. Вып. 11. С. 335–368.
25. Верховцева І. Г. Селянські реформи 1860-х–1870-х рр. чи Велика реформа 1861–1871 рр.: уніфікація самоврядування селян у Російській імперії // *Емінак: науковий щоквартальник*. 2017. № 4. Т. 2. С. 79–89.
26. Верховцева І. Г. Деспотизм поміщика замінений деспотизмом общины: П. О. Валуев про селянське самоврядування першого десятиріччя функціонування // *Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. К.: ВІР УАН*, 2013. Вип. 76 (№ 9). С. 48–50.
27. Верховцева І. Г. Соціальна діяльність установ селянського самоврядування в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) // *Література та культура Полісся*. Вип. 79. Серія «Історичні науки». № 3. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. С. 107–117.
28. Градовский А. Д. Всесословная мелкая единица // *Градовский А. Д. Собрание сочинений: в 9 т. 2 изд. Т. 8. Ч. 2.: Органы управления*. СПб.: тип. М. М. Стасюлевича, 1907. С. 564–575.
29. Матвеев С. Из жизни современного крестьянского «мира» (В волостных старшинах) // *Русское богатство*. 1912. № 2. С. 74–101.
30. 22581. 26 Февраля. О предначертаниях к усовершенствованию государственного порядка // *ПСЗРИ–3. Т. XXIII. СПб.: тип. II Отд. С. Е. И. В. К., 1905. С. 113–114.*
31. 22629. 12 Марта. Об отмене круговой поруки по уплате окладных сборов в местностях, в коих введено в действие Положение 23 Июня 1899 года о порядке взимания сих сборов с надельных земель сельских обществ // *ПСЗРИ–3. Т. XXIII. Ч. 1. СПб.: II Отд. С. Е. И. В. К., 1905. С. 134–138.*
32. 36657. Февраля 19. Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // *ПСЗРИ–2. Т. XXXVI. СПб.: II Отд. С. Е. И. В. К., 1863. С. 141–169.*
33. 25014. Августа 11. О милостях, дарованных в день святого Крещения наследника Цесаревича и Великого князя Алексея Николаевича // *ПСЗРИ–3. Т. XXIV. Ч. 1. СПб.: II Отд. С. Е. И. В. К., 1907. С. 856–871.*
34. 25495. Декабря 12. О предначертаниях к усовершенствованию государственного порядка // *ПСЗРИ–3. Т. XXIV. Ч. 1. СПб.: II Отд. С. Е. И. В. К., 1907.*

- С. 1196–1198.
35. Высочайший рескрипт, данный на имя министра внутренних дел // Законодательные акты переходного времени. 1904 – 1908 гг. 3 изд., пересм. и допол. на 1 сентября 1908 г. СПб.: Право, 1908. С. 22–23.
36. 26656. Августа 6. Об учреждении Государственной Думы // ПСЗРИ–3. Т. XXV. СПб.: II Отд. С. Е. И. В. К., 1908. С. 637–638.
37. 26803. Октября 17. Манифест. Об усовершенствовании государственного порядка // ПСЗРИ–3. Т. XXV. СПб.: II Отд. С. Е. И. В. К., 1908. С. 754–755.
38. Белецкий С., Руткевич П. Исторический очерк образования и развития полицейских учреждений в России. СПб.: МВД, 1913. 42 с.
39. Бржеский Н. К. Натуральные повинности крестьян и мирские сборы. СПб.: тип. В. Киришаума, 1906. 219 с.
40. Ялтаев Д. А. Уездная полиция в Казанской губернии в 1862 – 1917 годах: по материалам чувашских уездов: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Дмитрий Анатольевич Ялтаев; ФГОУ ВПО «Чуваши. гос. ун-т им. И. Н. Ульянова». Чебоксары, 2004. 26 с.
41. Державний архів Черкаської області. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 130.
42. Свод законов Российской империи, дополненный по Продолжениям 1906, 1908, 1909 и 1910 гг. и позднейшим законам 1911 и 1912 гг. / под ред. А. А. Добровольского. СПб.: юрид. маг. И. И. Зубкова, 1913. Кн. 4.: Т. 14–16.
43. Столыпин П. А. Правительственное сообщение // Столыпин П. А. Программа реформ: док. и матер.: в 2 т. Т. 1. М.: РОССПЭН, 2011. С. 28–32.
44. 28392. Октября 5. Об отмене некоторых ограничений в правах сельских обывателей и лиц других бывших податных состояний // ПСЗРИ–3. Т. XXVI. СПб.: II Отд. С. Е. И. В. К., 1909. С. 891–893.
45. Столыпин П. А. Об отмене некоторых ограничений в правах сельских обывателей и лиц других бывших податных сословий // Столыпин П. А. Программа реформ: док. и матер.: в 2 т. Т. 1. М.: РОССПЭН, 2011. С. 102–106.
46. История государственного управления в России / отв. ред. Г. В. Игнатов. Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. 608 с.
47. 28528. Ноября 9. О дополнении некоторых постановлений действующего закона, касающихся крестьянского землевладения и землепользования // ПСЗРИ–3. Т. XXVI. Отд. I. 1906. От № 27173–28753 и доп. СПб.: II Отд. С. Е. И. В. К., 1909. С. 970–974.
48. Дроздов В. П. Крестьянские законы: в 2 т. Вып. 1.: Права крестьян на землю. М.: тип. П. П. Рябушинского, 1910. 39 с.
49. Національний історичний архів Білорусі (далі – НІАБ). Ф. 2575. Оп. 1. Спр. 72.
50. Общее положение о крестьянах (изд. 1902 года и по прод. 1912 и 1913 гг.), с разъяснениями Правительствующего Сената / сост. И. М. Тютрюмов. 3 изд., испр. и значит. доп. СПб.: Законоведение, 1915. 1248 с.
51. 33743. Июня 14. Об изменении и дополнении некоторых постановлений о крестьянском землевладении // ПСЗРИ–3. Т. XXVI. СПб.: II Отд. С. Е. И. В. К., 1913. С. 746–753.
52. 35370. Мая 29. О землеустройстве // ПСЗРИ–3. Т. XXXI. СПб.: II Отд. С. Е. И. В. К., 1914. С. 453–471.
53. 28547. Ноября 15. О выдаче Крестьянским поземельным банком ссуд под залог надельных земель // ПСЗРИ–3. Т. XXVI. СПб.: II Отд. С. Е. И. В. К., 1909. С. 980–981.
54. Сборник узаконений и распоряжений правительства о сельском состоянии (Особое приложение к тому IX законов о состоянии издания 1902 г. и по продолжении 1906, 1908, 1909 гг.). СПб.: МВД, 1911. 723 с.
55. НІАБ. Ф. 1595. Оп. 1. Спр. 1886.
56. Шингарев А. И. Положение страны и внутренние реформы [Электронный ресурс]. URL: <http://ibyu.narod.ru/skh3.html>
57. Веселовский Б. Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902 – 1907 гг.). СПб.: Зерно, 1907. 173 с.
58. Царизм в борьбе с революцией 1905 – 1907 гг.: сб. док. М.: Соцэкгиз, 1936. 259 с.
59. Алексеев В. Н. Крестьянское движение в ЦЧО в 1905 году. Воронеж: Коммуна, 1931. 71 с.
60. Дроздов И. Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905 – 1906 гг. (По неопубликованным данным бывшего Черниговского губернского жандармского управления, а также по другим архивным материалам). М.: Л.: Госиздат, 1925. 189 с.
61. Революционное движение в Белоруссии 1905 – 1907 гг.: док. и матер. Минск: АН БССР, 1956. 747 с.
62. Городцов А. И. Крестьянской движение в 1905 году. Л.: Госиздат., 1926. 50 с.
63. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). Ф. 98. Оп. 1. Спр. 19.
64. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). Ф. 1363. Оп. 4. Спр. 463.
65. Маслов П. П. Крестьянское движение 1905–7 г. // Общественное движение в России в начале XX-го века. Ч. 2. Массовое движение. СПб.: Общес. польза, 1910. С. 203–282.
66. Бабашкин В. В. Россия в 1902 – 1935 гг. как аграрное общество: закономерности и особенности отечественной модернизации. М.: РГАЗУ, 2007. 232 с.
67. Зырянов П. Н. Крестьянская община Европейской России в 1907 – 1914 гг. М.: Наука, 1992. 256 с.
68. 1905. Аграрное движение в 1905 – 1907 гг.: матер. и док. / под общ. ред. М. Н. Покровского. Т. 1. М. – Л.: Госиздат, 1925. 680 с.
69. РДІА. Ф. 1291. Оп. 122. Спр. 68.
70. Приговоры и указы крестьян Центральной России. 1905 – 1907 гг. М.: Эдиториал УРСС, 2000. 416 с.
71. Крестьянское движение в России (июнь 1907 г. – июль 1914 г.): сб. док. Л.; М.: Наука, 1966. 677 с.
72. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). Ф. 102. Оп. 241. Спр. 94. Ч. 16.
73. Сафонов А. А. Организация и деятельность крестьянского самоуправления в советской деревне в 1917 – 1928 гг. (на материалах Тамбовщины) [Текст]: монография. Тамбов: Тамбов. ун-т, 2006. 167 с.
74. ДАРФ. Ф. 102. Оп. 241. Спр. 95. Ч. 69.
75. Революционное движение в Придунайском крае. 1900 – 1917 годов: док. и матер. Одесса: Маяк, 1973. 219 с.
76. История Молдавии: док. и матер.: в 5 т. Т. 5. Кишинев: Штиинца, 1961. 599 с.
77. Иванов Ю. Г. Революционное движение в Молдавии (с 1895 по февраль 1917 г.). Кишинев: Штиинца, 1980. 240 с.
78. Державний архів Херсонської області. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1.
79. НІАБ. Ф. 299. Оп. 2. Спр. 9021.
80. НІАБ. Ф. 2575. Оп. 1. Спр. 60.
81. ДАЗО. Ф. 95. Оп. 1. Спр. 63.
82. Центральный державный историчний архів України, м. Київ (далі – ЦДАУК). Ф. 442. Оп. 707. Спр. 11.
83. ЦДАУК. Ф. 442. Оп. 711. Спр. 38.
84. НІАБ. Ф. 1595. Оп. 1. Спр. 3092.
85. ЦДАУК. Ф. 442. Оп. 712. Спр. 38.
86. НІАБ. Ф. 1595. Оп. 1. Спр. 3479.
87. ДАРФ. Ф. 102. Оп. 241. Спр. 95. Ч. 70.
88. Верховцева И. Г. Реформования волосного суда в Російській імперії у 1912 – 1914 рр. // Інтелігенція і влада: зб. наук. пр. Серія: Історія. Вип. 32. Одеса: Астропринт, 2015. С. 48–59.
89. Поршинева О. С. Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат России в период первой мировой войны (1914 – 1918): автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Ольга Сергеевна Поршинева; Уральск. гос. ун-т им. А. М. Горького. Екатеринбург, 2000. 43 с.
90. Революционное движение в Смоленской губернии 1905 – 1907 гг.: сб. док. Смоленск: Смоленск. кн. изд., 1957. 378 с.

References:

1. Verkhovtseva, I. G. (2017). The Peasant Self-government In The Russian Empire As A Factor Of The Peasant Revolution Of Beginning Of XX Century. *Ukrainian peasant*. 18. 8-20. (in Ukr.)
2. Chernyshev, I. V. (1918) *Agrarno-krest'yanskaya politika Rossii: za 150 let*. Petrograd: Vol'noe ekon. ob-vo. (in Russ.)
3. Bondarevs'kii, A. V. (1961). Volosne upravlinnya i stanovishche selyan na Ukraïni pishly reformi 1861 roku. Kiev: Academy of Sciences of the USSR. (in Ukr.)
4. Gerasimenko, G. A. (1985). Bor'ba krest'yan protiv stolypinskoï agrarnoi politiki. Saratov. (in Russ.)
5. Priimak, O. M. (2002). Stolypins'ka agrarna reforma na Pivdni Ukraïni (1906-1917): dissertation ... candidate of historical sciences. Zaporizhzhya. (in Ukr.)
6. Ovdin, O. V. (2004). Stolypins'ka agrarna reforma na Katerinoslavshchini (1906-1916): dissertation ... candidate of historical sciences. Dnipropetrovs'k. (in Ukr.)
7. Gerasimenko, O. V. (2005). Peasant movement on the left-bank Ukraine during the implementation of the Stolypin reform. *Ukrainian peasant*. 9. 146-149. (in Ukr.)
8. Mikhailiuk, O. V. (2006). Stolypins'ka agrarna reforma v konteksti protsesiv rozselyanennya sil's'kogo gospodarstva na terenakh Rosiis'koi imperii. *Ukrainian peasant*. 10. 25-29. (in Ukr.)
9. Reent, O. P., Serdyuk, O. V. (2006). Stolypins'ka agrarna reforma. *Istoriya ukrains'kogo selyanstva. Narisi: in 2 v.* Vol. 1. Kiev: Naukova dumka. 388-407. (in Ukr.)
10. Kayun, V. O. (2011). *Sotsial'no-politichni ta ekonomichni zmini v Poltav's'kii gubernii v umovakh stolypins'koi reformi*: dissertation ... candidate of historical sciences. Poltava. (in Ukr.)
11. Gerasimchuk, O. M. (2014). *Realizatsiya stolypins'koi agrarnoi reformi v Chernigiv's'kii gubernii (1906-1917)*: dissertation ... candidate of historical sciences. Chernigiv. (in Ukr.)
12. Kovalyova, N. A. (2016). *Farmers, landowners and state: conflicts of interest. «Agrarian Revolution» in Ukraine 1902-1922 years*. Dnipropetrovsk: LIRA. (in Ukr.)
13. Kornovenko, S. V., Gerasimenko, O. V. (2017). *Peasant rebel. Peasant Revolution in Ukraine 1902-1917*. Cherkasy: Chabanenko Yu. A. (in Ukr.)
14. Kuchumova, L. I. (1992). *Sel'skaya obshchina v Rossii (vtoraya polovina XX v.)*. Moscow: Znanie. (in Russ.)
15. Shlemin, P. I. (1992). *Stolypin i mestnoe samoupravlenie*. Moscow. (in Russ.)
16. Khristoforov, I. A. (2011). Ot Speranskogo do Stolypina: krest'yanskaya reforma i problema zemleustroystva. *Rossiiskaya istoriya*. 4. 27-43. (in Russ.)
17. Nikulin, P. F. (2012). Osnovnye napravleniya i itogi stolypinskoï agrarnoi reformy (1906 – 1916). *Bulletin of Tomsk State University*. Ser.: History. 1(17). 5-10. (in Russ.)
18. Zaboenkova, A. S. (2013). Pravovye aspekty razrusheniya obshchiny v period stolypinskoï agrarnoi reform. *Bulletin of the Baltic I. Kant Federal University*. 12. 44-51. (in Russ.)
19. Pireev, A. I. (2015). Krest'yanskaya obshchina v kontekste stolypinskoï agrarnoi reform. *Bulletin of the Volga Management Institute*. 3(48). 99-104. (in Russ.)
20. Kazantseva, G. A., Perova, T. V. (2016). «Bab'i bunty» i agrarnye reformy vtoroi poloviny XIX – nachala XX vv. *International Journal of Applied and Fundamental Research*. 7(2). 330-332. (in Russ.)
21. Davydov, M. (2016). *Dvadsat' let do Velikoi voiny. Rossiiskaya modernizatsiya Vitte–Stolypina*. 2 izd. SPb.: Aleteiya. (in Russ.)
22. Matsuzato, K. (1992). Stolypinskaya reforma i rossiiskaya agrotekhnologicheskaya revolyutsiya. *National history*. 6. 194-200. (in Russ.)
23. Baipay, D. (1992). «Yanus v lapyakh»: krest'yane v russkoi revolyutsii 1905-1917. *Questions of history*. 1. 19-31. (in Russ.)
24. Meisi, D. L. (2007). Byli li krest'yane protiv stolypinskoï reformy? *Nestor*. 11. 335-368. (in Russ.)
25. Verkhovtseva, I. G. (2017). The peasant reforms of 1860-1870 or the Great Reform 1861-1871?: unification of the peasant self-government in the Russian Empire. *Eminak: scientific quarterly*. 4. Vol. 2. 79-89. (in Ukr.)
26. Verkhovtseva, I. G. (2013). Despotism of the landowner is replaced by despotism of the community: P. O. Valuev about the peasant self-government of the first years of operation. *Gileia: Scientific Bulletin*. 76 (9). 48-50. (in Ukr.)
27. Verkhovtseva, I. G. (2015). Social activities of the peasant self-government institutions in Russia (the second half of the XIX – beginning of the XX centuries). *Literature and culture of Polissya*. 79. Ser. «Historical sciences». 107-117. (in Ukr.)
28. Gradovsky, A. D. (1907). Vsesoslovnaya edinitza. *Gradovsky A. D. Sobraniye sochineniy*. 2 izd. Vol. 8. Part. 2. SPb.: tip. M. M. Stasyulevicha. 564-575. (in Russ.)
29. Matveyev, S. (1912). Iz zhizni sovremennogo krest'yanskogo «mira» (V volostnykh starshinah). *Russkoe bogatstvo*. 2. 74-101. (in Russ.)
30. 22581. February, 26. O prednachertaniyakh k usovershenstvovaniyu gosudarstvennogo poriyadka (1905). *PSZRI–3. XXIII*. SPb.: II Otd. S. E. I. V. K. 113-114. (in Russ.)
31. 22629. March, 12. Ob otmene krugovoi poruki po uplate okladnykh sborov v mestnostyakh, v koikh vvedeno v deystvie Polozhenie 23 Iyunya 1899 goda o poriyadke vzimaniya sikh sborov s nadel'nykh zemel' sel'skikh obshchestv (1905). *PSZRI–3. XXIII*. SPb.: II Otd. S. E. I. V. K. 134-138. (in Russ.)
32. 36657. February, 19. Highest approved by the General Regulations of the peasants, emerged from serfdom (1863). *PSZRI–2. XXXVI*. SPb.: II Otd. S. E. I. V. K. (in Russ.)
33. 25014. August, 11. O milostyakh, darovannykh v den' svyatogo Kreshcheniya naslednika Tsesarevicha i Velikogo knyazya Alekseya Nikolaevicha (1907). *PSZRI–3. XXIV*. Part 1. SPb.: II Otd. S. E. I. V. K. 856-871. (in Russ.)
34. 25495. December, 12. O prednachertaniyakh k usovershenstvovaniyu gosudarstvennogo poriyadka (1907). *PSZRI–3. XXIV*. Part 1. SPb.: II Otd. S. E. I. V. K. 1196-1198. (in Russ.)
35. Vysochaishii reskript, dannyi na imya ministra vnutrennikh del (1908). *Zakonodatel'nye akty perekhodnogo vremeni. 1904 – 1908*. 3 izd. SPb.: Pravo. 22-23. (in Russ.)
36. 26656. August, 6. Ob uchrezhdenii Gosudarstvennoi Dumy (1908). *PSZRI–3. XXV*. SPb.: II Otd. S. E. I. V. K. 637-638. (in Russ.)
37. 26803. October, 17. Manifest. Ob usovershenstvovanii gosudarstvennogo poriyadka (1908). *PSZRI–3. XXV*. SPb.: II Otd. S. E. I. V. K. 754-755. (in Russ.)
38. Beletskii, S., Rutkevich, P. (1913). *Istoricheskii ocherk obrazovaniya i razvitiya politseiskikh uchrezhdenii v Rossii*. SPb.: tip. MVD. (in Russ.)
39. Brgzesky, N. (1906). *Natural'nyya povinnosti krest'yan i mirskie sbory*. SPb.: tip. V. Kirshbauma. (in Russ.)
40. Yaltaev, D. A. (2004). Uezdnyaya politiya v Kazanskoï gubernii v 1862-1917: po materialam chuvashskikh uezdov: abstract dissertation ... candidate of historical sciences. Cheboksary. (in Russ.)
41. State Archives of the Cherkasy Region. F. 178. Ser. 1. Un. 130.
42. *Svod zakonov Rossiyskoy imperii, dopolnenny po Prodolzheniyam 1906, 1908, 1909 i 1910 i pozdneishim uzakoneniym 1911 i 1912* / in A. A. Dobrovolskogo (1913). Kn. 4. Vol. 14–16. SPb.: yurid. mag. I. I. Zubkova. (in Russ.)
43. Stolypin, P. A. (2011). Pravitel'stvennoe soobshchenie. *Stolypin P. A. Programma reform: documents and materials*. Vol. 1. Moscow: ROSSPEN. 28-32. (in Russ.)
44. 28392. October, 5. Ob otmene nekotorykh ogranichenii v pravakh sel'skikh obyvatelei i lits drugikh byvshikh podatnykh sostoyanii (1909). *PSZRI–3. XXVI*. SPb.: II Otd. S. E. I. V. K. 891-893. (in Russ.)
45. Stolypin, P. A. (2011). Ob otmene nekotorykh ogranichenii v pravakh sel'skikh obyvatelei i lits drugikh byvshikh podatnykh soslovii. *Stolypin P. A. Programma reform: documents and materials*. Vol. 1. Moscow: ROSSPEN. 102-106. (in Russ.)
46. *Istoriya gosudarstvennogo upravleniya v Rossii* / in G. V. Ignatov. (2002). Rostov-na-Donu: Feniks. (in Russ.)
47. 28528. November, 9. O dopolnenii nekotorykh postanovlenii deistvuyushchego zakona, kasayushchikhsya krest'yanskogo zemlevladieniya i zemlepol'zovaniya (1909). *PSZRI–3. XXVI*. P. I. SPb.: II Otd. S. E. I. V. K. 970-974. (in Russ.)

48. Drozdov, V. P. (1910). *Krest'yanskije zakony*. Vol. 1: Prava krest'yan na zemlyu. Moscow: tip. P. P. Ryabushinskogo. (in Russ.)
49. National Historical Archive of Belarus (NHAB). F. 2575. Ser. 1. Cnp. 72.
50. *Obshchee polozhenie o krest'yanah* (izd. 1902 goda i po prod. 1912 i 1913 gg.) [sost. I. M. Tyutyumov] (1915). 3 izd. SPb.: Zakonovedenie. (in Russ.)
51. 33743. June, 14. Ob izmenenii i dopolnenii nekotorykh postanovlenii o krest'yanskom zemlevladienii (1913). *PSZR*–3. *XXVI*. SPb.: II Otd. S. E. I. V. K. 746-753. (in Russ.)
52. 35370. May, 29. O zemleuстроistve (1914). *PSZR*–3. *XXXI*. SPb.: II Otd. S. E. I. V. K. 453-471. (in Russ.)
53. 28547. November, 15. O vydache Krest'yanskim pozemel'nym bankom ssud pod zalog nadel'nykh zemel' (1909). *PSZR*–3. *XXVI*. SPb.: II Otd. S. E. I. V. K. 980-981. (in Russ.)
54. *Sbornik uzakonenii i rasporyazhenii pravitel'stva o sel'skom sostoyanii (Osoboe prilozhenie k tomu IX zakonov o sostoyanii izdaniya 1902 i po prodolzhenii 1906, 1908, 1909)*. (1911). SPb.: MVD. (in Russ.)
55. NHAB. F. 1595. Ser. 1. Un. 1886.
56. Shingarev, A. I. *Polozhenie strany i vnutrennie reformy*. URL: <http://ibyuu.narod.ru/skh3.html> (in Russ.)
57. Veselovskiy, B. B. (1907). *Krest'yanskiy vopros i krest'yanskoye dvizheniye v Rossii (1902-1907)*. SPb.: Zerno. (in Russ.)
58. *Tsarizm v bor'be s revolyutsiei 1905-1907: collection of documents*. (1936). Moscow: Sotsekiz. (in Russ.)
59. Alekseev, V. N. (1931). *Krest'yanskoe dvizhenie v TzChO v 1905 godu*. Voronezh: Kommuna. (in Russ.)
60. Drozdov, I. G. (1925). *Agrarnye volneniya i karatel'nye ekspeditsii v Chernigovskoi gubernii v gody pervoi revolyutsii 1905-1906. (Po neopublikovannym dannym byvshego Chernigovskogo gubernskogo zhandarmskogo upravleniya, a takzhe po drugim arkhivnym materialam)*. Moscow; Leningrad: Gosizdat. (in Russ.)
61. *Revolutsionnoe dvizhenie v Belorussii 1905-1907: documents and materials*. (1956). Minsk: Academy of Sciences of the BSSR. (in Russ.)
62. Gorodtsov, A. I. (1926). *Krest'yanskoi dvizhenie v 1905 godu*. Leningrad: Gosizdat. (in Russ.)
63. State Archives of the Zaporozhye Region. (SAZR). F. 98. Ser. 1. Un. 19.
64. Russian State Historical Archives (Further-RSHA). F. 1363. Ser. 4. Un. 463.
65. Maslov, P. P. (1910). *Krest'yanskoe dvizhenie 1905-7. Obshchestvennoe dvizhenie v Rossii v nachale XX veka*. Part 2. SPb.: Obshchestvennaya pol'za. 203-282. (in Russ.)
66. Babashkin, V. V. (2007) *Russia in 1902 – 1935 years as the agrarian society: patterns and characteristics of domestic modernization*. Moscow: RGAZU (in Russ.)
67. Zyryanov, P. N. (1992). *Krest'yanskaya obshchina Yevropeyskoy Rossii v 1907-1914*. Moscow: Nauka. (in Russ.)
68. 1905. *Agrarnoe dvizhenie v 1905-1907: materials and documents* / in M. N. Pokrovskogo. (1925). Vol. 1. Moscow-Leningrad: Gosizdat. (in Russ.)
69. RSHA. F. 1291. Ser. 122. Un. 68.
70. *Prigovory i nakazy krest'yan Tsentral'noi Rossii. 1905-1907*. (2000). Moscow: Editorial URSS (in Russ.)
71. *Krest'yanskoye dvizhenie v Rossii* (June 1907 - July 1914): collection of documents. (1966). Moscow-Leningrad: Nauka. (in Russ.)
72. State Archives of the Russian Federation (SARF). F. 102. Ser. 241. Un. 94. Part 16.
73. Safonov, A. A. (2006). *Organizatsiya i deyatelnost' krest'yanskogo samoupravleniya v sovetskoj derevne v 1917-1928 (na materialakh Tambovshchiny)*. Tambov: Tambovs. un-t. (in Russ.)
74. SARF. F. 102. Ser. 241. Un. 95. Part 69.
75. *Revolutionary movement in the Danube Region. 1900 – 1917 gg.: documents and materials*. (1973). Odessa: Mayak. (in Russ.)
76. *History of Moldova: documents and materials*. (1961) In Yu. G. Ivanov. Vol. 5. Kishinyov: Shtiintza. (in Russ.)
77. Ivanov, Yu. G. (1980). *Revolutsionnoye dvizhenie v Moldavii (s 1895 po fevralS 1917 g.)*. Kishinyov: Shtiintza. (in Russ.)
78. State Archives of the Kherson Region. F. 222. Ser. 1. Un. 1.
79. NHAB. F. 299. Ser. 2. Un. 9021.
80. NHAB. F. 2575. Ser. 1. Un. 60.
81. SAZR. F. 95. Ser. 1. Un. 63.
82. Central State Historical Archives of Ukaryn, Kiev (CSHAU). F. 442. Ser. 707. Un. 11.
83. CSHAU. F. 442. Ser. 711. Un. 38.
84. NHAB. F. 1595. Ser. 1. Un. 3092.
85. CSHAU. F. 442. Ser. 712. Un. 38.
86. NHAB. F. 1595. Ser. 1. Un. 3479.
87. SARF. F. 102. Ser. 241. Un. 95. Part 70.
88. Verkhovtseva, I. G. (2015). The reformation of the volost court in the Russian Empire in 1912-1914. *Intellectuals and power*. Ser. History. 32. 48-59. (in Ukr.)
89. Porshneva O. S. (2000). *Mentalitet i sotsial'noe povedenie rabochikh, krest'yan i soldat Rossii v period pervoi mirovoi voiny (1914-1918): abstract dissertation ... doctor of historical sciences*. Ekaterinburg. (in Russ.)
90. *Revolutionary movement in Смоленской губернии в 1905 – 1907 гг.: collection of documents* (1957). Smolensk: Smolensk. kn. izd. (in Russ.)

I. Verkhovtseva

CONTINUED COMMUNITIES: THE PEASANT SELF-GOVERNMENT IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE CONDITIONS IN THE SOCIAL-POLITICAL STRATEGIES OF THE BEGINNING OF THE XX CENTURIES

In the early twentieth century, peasant self-government was a factor in the revolutionization of the village in the Russian Empire. His activity in 1906 – 1914 was not studied enough.

The purpose of the study is to characterize the position of this institution during the period of the reforms of 1906-1912.

The subjectivization of rural societies and the re-traditionalization of village management in the late nineteenth century, had as a result a considerable distance from each other bureaucratized volost and socially limited rural segments of peasant self-government. Against the backdrop of mass peasant attacks on gatherings for their speeches of 1902-1907, the authorities began to implement a contradictory agrarian policy.

On the one hand, it stimulated the peasants to leave the collective landownership of rural societies, and to individualize them in the form of a hamlet or bran farm. But on the other hand, it facilitated the transformation of rural societies into peasant republics, which were allowed to acquire land and exploit its subsoil in their collective ownership.

The implementation of government initiatives was accompanied by confrontation in rural societies. Most of them resisted the new agrarian course. Against this background, the process of transforming rural societies into territorial communities began, and the rural municipality (boards and courts), which had previously been heavily criticized because of their corruptness, officially began to testify to peasant land ownership. As a result, the volost bureaucracy found itself in confrontation with the rural majority organized in rural and settlement communities. This intensified the crisis of peasant self-government and led to the separation of its upper (volost) segment from the lower (rural) segment. Along with this, there was a reorganization of the administrative structure of the village, which destroyed its established fiscal infrastructure.

Since the volost was an intermediary between the power structures and the organs of peasant self-government, this led to a loss of the government's levers of influence on the village. Especially menacing to the authorities, this was on the eve of the First World War.

Key words: Peasant Self-government, the Russian Empire, reforms 1906-1912, rural societie, volost.